

АРХЕАЛОГІЯ ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ І СУМЕЖНЫХ ТЭРЫТОРЫЙ

Д. У. Дук, Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, загадчык кафедры ўсеагульнай і айчыннай гісторыі, доктар гістарычных навук, дацэнт (г. Новаполацк)

Асноўныя дасягненні археалагічнай навукі ў вывучэнні Полацка

Сёлета спаўняецца 1150 гадоў Полацку. Для гісторыі Беларусі Полацк – гэта больш чым горад са шматвекавой гісторыяй. Полацк – гэта гістарычная аснова дзяржаўнага суверэнітэту Беларусі, якая сягае сваімі каранямі ў глыбіні стагоддзяў. Полацкая зямля (княства) займала адметнае месца ў палітычнай сістэме Старажытнай Русі і Вялікага Княства Літоўскага. Гэтая адметнасць праявілася і ў гістарычнай назве земляў Беларускай Падзвіння і Падняпроўя ў сярэднявекі – Белая Русь. Полацк – гэта і вытокі духоўнасці на Беларусі, асяроддзе асвечанай вякамі «Сафійнай прасторы».

У выніку працы археолагаў стала вядома аб складаным і доўгатэрміновым працэсе станаўлення Полацка як дзяржаватворчага цэнтру Беларускай Русі, аб Полацку «племянной» (дадзяржаўнай) пары. Стала вядома і аб часе, калі на полацкім гарадзішчы яшчэ не было славян, але Полацк як пасяленне ўжо існаваў, і, такім чынам, была абгрунтавана новая храналогія яго пачатковай гісторыі.

Таямніцы полацкай гісторыі прыцягваюць увагу даследчыкаў, а значыць, у сучаснай гістарычнай навукі вялікая будучыня.

Полацк будзе заўсёды з'яўляцца крыніцай натхнення для творчай дзейнасці гісторыкаў, а мінулае Полацка стане падмуркам раскрыцця духоўнага патэнцыялу горада ў сучаснасці.

Гісторыі Полацка з даўніх часоў прысвечана вялізарная колькасць гістарыяграфіі. Гэта абумоўлена значнай роляй, якую Полацк адыгрываў у гісторыі Усходняй Еўропы на працягу многіх стагоддзяў. Аднак пытанні развіцця ўласна Полацка ў сукупнасці ўсіх складнікаў паняцця «горад», ці «гарадская прастора», сталі аб'ектам вывучэння адносна нядаўна.

Так, гісторыя археалагічнага вывучэння Полацка пачынаецца з 1928 г. (А. М. Ляўданскі). На той час уяўленне пра Полацк як пра горад са шматвекавой гісторыяй ніяк не было падмацавана археалагічнымі крыніцамі. А. М. Ляўданскі ўпершыню вызначыў асноўныя этапы развіцця гістарычнай і сацыяльнай тапаграфіі Полацка [4]. Першая рэканструкцыя гісторыі Полацка ў IX–XIII стст. як горада ў сацыяльна-эканамічным разуменні была прадстаўлена Л. В. Аляксеевым, які зрабіў грунтоўны аналіз пісьмовых крыніц, аднак вынікі археалагічных даследаванняў горада на той час былі яшчэ вельмі абмежаваныя.

У 1960-я гады археалагічныя даследаванні ў Полацку праводзіліся Г. В. Штыхавым [9], які прадставіў рэканструкцыю гісторыі Полацка IX–XIII стст. у сукупнасці даных па палітычнай гісторыі, сацыяльнай тапаграфіі, развіцці рамёстваў і гандлю.

Найбольш актыўна справай вывучэння гісторыі Полацка ў апошнія дзесяцігоддзі займаюцца археолагі. Вынікам гэтай дзейнасці стала выданне трох манаграфій: С. В. Тарасаў «Полацк IX–XVII стст.: гісторыя і тапаграфія» [7], Д. У. Дук «Полацк XVI–XVIII стст.: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада» [2] і яго ж «Полацк і палачане» (IX–XVIII стст.) [3] (гл. каляровую ўклейку, фота 7–15). Адпаведна, былі абаронены дзве кандыдацкія (С. В. Тарасаў, Д. У. Дук) і адна доктарская дысертацыі (Д. У. Дук). На падставе напрацовак калектыву аўтараў (В. М. Ляўко, Г. В. Штыхаў, Т. В. Габрус і інш.) у 2012 г. было выдадзена калектыўнае навуковае выданне «Полоцк. Древнейшие города Беларуси» [6], прымеркаванае да юбілею Полацка і прысвечанае вывучэнню Полацка ад моманта яго зараджэння да канца XVIII ст. Гэта праца на высокім метадалагічным і канцэпттуальным узроўні абагульніла вынікі даследавання гэтага горада. Папярэдняе калектыўнае выданне па гісторыі Полацка ўбачыла свет у 1987 г. у працы «Полоцк: исторический очерк» [5], аднак асноўная частка аўтарскіх тэкстаў датычылася перыяду развіцця Полацка ў савецкія часы. Да таго ж вынікі археалагічнага вывучэння не былі прадстаўлены ў гэтым выданні.

22–23 мая 2012 г. у Полацкім дзяржаўным універсітэце была праведзена міжнародная навуковая канферэнцыя «Полацк у гісторыі і культуры Еўропы». На канферэнцыі адбылася кансалідацыя значнага навуковага патэнцыялу айчынных і замежных гісторыкаў, археолагаў, мастацтвазнаўцаў і этнолагаў у справе вывучэння багатай гісторыка-культурнай спадчыны самага старажытнага горада Беларусі.

Найбольш значныя вынікі даследавання Полацка адлюстраваны ў наступных палажэннях, якія былі агучаны падчас працы канферэнцыі і адлюстраваны ў аўтарскіх тэкстах згаданага калектыўнага выдання.

Так, паводле В. М. Ляўко, крывічы мелі сваю ўласную сацыяльную арганізацыю, вядомую па летапісах як княжанне крывічоў-палачан. Вызначаны накірунак рассялення крывічоў-палачан (Полацкае і Віцебскае Падзвінне, Смаленскае і Аршанскае Падняпроўе). Полацк у X ст. заняў галоўнае месца сярод іншых родавых пасяленняў крывічоў, у той жа час была ўтворана раннедзяржаўная структура – Полацкае княства (воласць). У канцы X – XI ст. адзначаны этап фарміравання, а ў XII–XIII стст. – раздраблення сацыяльна-палітычнай структуры Полацкай зямлі. Вызначаны межы фарміравання Полацкай воласці ў XI ст. і дынаміка распада вотчын удзельных полацкіх князёў [6].

Шматгадовае археолага-антрапалагічнае даследаванне Полацка і Полацкай зямлі, праведзенае пад кіраўніцтвам выкладчыка Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта В. А. Емяльянчык на падставе дзейнасці ў пешую чаргу археалагічных экспедыцый Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (Д. У. Дук, В. В. Чарайко), а таксама і іншых устаноў (В. В. Вайцяховіч, Г. М. Семянчук, Ю. А. Заяц і інш.), стала надзейным падмуркам для канстатацыі факта, што лакальныя серыі рэшткаў памерлых з полацкіх могілнікаў дазваляюць аб'яднаць іх у агульную полацкую серыю. Даказана генетычная агульнасць з сельскім насельніцтвам Беларусі XVII–XVIII стст. [6].

Падчас абароны доктарскай дысертацыі Д. У. Дука (2011 г.) былі агучаны і абаронены наступныя палажэнні.

1. Існаванне Полацка паводле летапісаў у 862 г. цалкам пацверджана археалагічным матэрыялам. На раннім этапе (канец VIII – X ст.) Полацк з'яўляўся племянным цэнтрам насельніцтва культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў – летапісных крывічоў. Выяўлены і даследаваны культурны пласт і артэфакты апошняй чвэрці I тысячагоддзя н. э. на полацкім гарадзішчы і паселішчах, што знаходзіліся каля яго. У адрозненне ад ранніх пасяленчых структур Ладагі і Ноўгарада (Рурыкава гарадзішча) насельніцтва са Скандынавіі не аказала істотнага ўплыву на працэс фарміравання сацыяльнай і тапаграфічнай структуры пачатковага Полацка (канец VIII – X ст.). Полацк з'яўляўся горадам у сацыяльна-эканамічным разуменні гэтага тэрміна з сярэдзіны XI ст. – значна раней за іншыя гарады Беларусі. На аснове паселішча каля падножжа гарадзішча ў першай палове XI ст. быў утвораны вакольны горад – прадцеча Вялікага пасада. У сярэдзіне XI ст. у Полацку склаліся неабходныя атрыбуты сярэдневяковага горада: наяўнасць разгалінаваных рамёстваў і гандлю, пражыванне на пасадах вялікай колькасці гарадскога насельніцтва, складаная гарадская інфраструктура з лініяй абарончых умацаванняў, будаўніцтва мураваных кульгавых пабудоў.

2. Дынаміка тэрытарыяльнага развіцця Полацка ў сярэдзіне XI – XV ст. адпавядала схеме дзяцінец–вакольны горад–пасад. Дзяцінец Полацка быў размешчаны на гарадзішчы з IX ст. да пачатку XIV ст. У гэты час гарадзішча выкарыстоўвалі ў якасці жылой і добра ўмацаванай рэзідэнцыі полацкіх князёў. Вакольны горад існаваў з канца X ст. да першай паловы XI ст. (тэрыторыя будучага Ніжняга замка, часткі будучых Верхняга замка і Вялікага пасада). Чорная гара (тэрыторыя будучага Верхняга замка) з моманту ўзвядзення Сафійскага сабора (сярэдзіна XI ст.) і комплексу мураваных цэркваў (XII ст.) да пачатку XIV ст. мела сакральны і адміністрацыйна-цырыманіяльны статус. На большай частцы Чорнай (Замкавай) гары пражывала пасадскае насельніцтва. Ролю дзяцінца Верхні замак пачаў выконваць пасля спынення існавання княжацкай рэзідэнцыі на старажытным гара-

дзішчы, перапланіроўкі замкавай тэрыторыі і пабудовы на ёй крапасных умацаванняў у першай палове XIV ст.

3. Генезіс полацкіх пасадаў адбыўся ў першай палове XI ст. і быў звязаны з існаваннем вакольнага горада. Першае значнае тэрытарыяльнае пашырэнне полацкіх пасадаў адбылося ў другой палове XI ст. У гэты час за кошт утварэння Вялікага і Запалоцкага пасадаў плошча Полацка дасягнула 180 га. Абодва пасады былі ўмацаваны парканамі, якія выконвалі фартыфікацыйныя функцыі да пачатку XVIII ст. На левым беразе Дзвіны з XI ст. існавалі мясцовасці Слабада і Востраў. У XIII ст. плошча пасадаў, а адпаведна, і тэрыторыя горада, значна скараціліся. Уваходжанне Полацка ў склад ВКЛ (пасля 1307 г.) абумовіла змены ў яго адміністрацыйна-тэрытарыяльнай структуры (спыненне існавання княжацкай рэзідэнцыі на гарадзішчы, набыццё Верхнім замкам функцый дзяцінца і адміністрацыйнага цэнтра Полацка). Пасля надання Полацку магдэбургскага права ў 1498 г. адбылася чарговая змена статусу асобных частак пасяленчай структуры горада. Верхні замак паступова страціў статус адміністрацыйнага цэнтра горада. З 1530-х гадоў адміністрацыйнае кіраванне Полацкам ажыццяўляў магістрат, размешчаны на Вялікім пасадзе ў будынку ратушы.

4. Напрыканцы XV ст. і ў першай палове XVI ст. скарацілася плошча асноўных гарадскіх пасадаў – Вялікага і Запалоцкага. Гэта адбылося ў выніку ваенных паходаў на Полацк маскоўскіх войск і канфрантацыі паміж часткай залежнага ад свецкіх і духоўных феодалаў насельніцтва з аднаго боку і магістратам – з другога. Частка залежнага ад баяр і духавенства пасадскага насельніцтва была вымушана перасяліцца на левы бераг Дзвіны, дзе ўтварыліся пасады з разгалінавай гарадской інфраструктурай – Востраўскі, Крыўцоў, Слабадскі і Экіманскі. Сумарная плошча левабярэжных пасадаў у XVI ст. дасягнула 40 га. Крыўцоў і Экіманскія пасады сталі новымі тэрытарыяльнымі адзінкамі ў структуры Полацка.

5. Значнае пашырэнне тэрыторыі горада адбылося пасля Інфлянцкай вайны. У XVII ст. на левым беразе Дзвіны існавалі Экіманскі і Крыўцоў пасады з мясцовасцямі Востраў, Старая і Новая Слабоды. На працягу XVII–XVIII стст. плошча Полацка дасягнула максімальных памераў (каля 250 га). З часоў вызвалення гэтага горада ў 1579 г. была адноўлена пасадская забудова ў межах былых парканаў і з’явіліся новыя пасяленчыя структуры па-за іх межамі. Полацк меў развітую гарадскую інфраструктуру з разгалінавай вулічнай сеткай, пераважна драўлянай грамадзянскай забудовай і абарончымі ўмацаваннямі замкаў і пасадаў. Прычынай тэрытарыяльнага пашырэння Полацка з’яўлялася павелічэнне колькасці пасадскага насельніцтва, якое мела выключна спрыяльныя ўмовы для развіцця рамёстваў і гандлю. У XVIII ст. у Полацку быў створаны ансамбль мураваных каталіцкіх кляштароў (базыліянскі, бернардзінскі, даміні-

канскі, французсканскі), узведзены мураваныя карпусы езуіцкага калегіума з касцёламі св. Стэфана і праваслаўны Багаяўленскі манастыр.

6. Сацыяльная арганізацыя насельніцтва Полацка і яго тэрытарыяльнае развіццё ў IX–XV стст. маюць істотныя адрозненні ад большасці гарадоў гэтага часу на тэрыторыі Усходняй Еўропы. Канчанская сацыяльная арганізацыя і адпаведны тэрытарыяльны падзел у Полацку не склаліся. Апошняя акалічнасць істотным чынам адрознівае Полацк ад большасці гарадоў Старажытнай Русі (Ноўгарада, Пскова, Ладагі, Смаленска і інш.), у якіх соцыяльная сістэма як вызначальная рыса сацыяльнай арганізацыі гарадскіх канцоў існавала з XII ст. Абсалютная большасць насельніцтва Полацка жыла на гарадскіх пасадах. У Полацку з XI ст. галоўную ролю адыгрывалі вольныя гарадскія абшчыннікі, аб'яднаныя ў гандлёва-рамесныя карпарацыі накшталт «братчын». Пасля 1498 г. (прыняцце магдэбургскага права) асноўнае насельніцтва горада, за выключэннем духавенства і баяраў стала называцца мяшчанамі. Юрыдычная перавага полацкага баярства над мяшчанамі зафіксавана ў пісьмовых крыніцах не раней за 80–90-я гады XV ст. Адносна позна – у першай палове XVI ст. – у Полацку склалася соцыяльная сістэма сацыяльнай арганізацыі пасадскага насельніцтва. У канцы XV ст. з'явіліся асобныя юрыдыкі на левабярэжных пасадах (Востраўскі, Крыўцоў, Слабадскі і Экіманскі). Пасля Інфлянцкай вайны ў 1580 г. насельніцтва Экіманскага пасада стала падначаленым полацкім езуітам і надалей утварыла буйнейшую юрыдыку. У XVII ст. жыхары Крыўцовага і Слабадскога пасадаў арганізацыйна аб'ядналіся ў «сотню зарачанскую» Крыўцовага пасада. Частка насельніцтва Крыўцовага пасада, якое займалася рамёствамі і гандлем, стала падуладнай полацкаму магістрату толькі ў 1622–1623 гг.

7. На раннім этапе (канец VIII – X ст.) насельніцтва Полацка з'яўлялася поліэтнічным у выніку працэсу славянізацыі балтаў у Полацку і яго акрузе. Аб гэтым сведчаць знаходкі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (летапісных крывічоў) на полацкім гарадзішчы і паселішчах, што знаходзіліся каля яго. У XI ст. у Полацку пераважала ўсходнеславянскае насельніцтва, якое з'яўлялася заснавальнікам і стваральнікам горада ў сацыяльна-эканамічным значэнні гэтага тэрміна. Вынікі антрапалагічнага вывучэння астэалагічнага матэрыялу, здабытага падчас археалагічных раскопак, і даныя пісьмовых крыніц сведчаць, што ў XVI–XVIII стст. насельніцтва Полацка пераважна паходзіла з яго акругі. Рэтраспектыўна тое ж можна адзначыць і для папярэдняга перыяду. Прозвішчы некаторых дынастый палачан тоесныя з назвамі населеных пунктаў павета і ваяводства (Заскаркі, Кубліцкія, Палупяты, Росіцы, Сялявы і інш.). У XVI–XVIII стст. у Полацку пражывалі яўрэі, татары, рускія (выхадцы з маскоўскай дзяржавы), немцы, вугорцы, палякі і іншыя са складу ваенных і рамеснікаў, якія на пэўны час трапілі ў Полацк.

8. Сляды разгалінаванай рамеснай вытворчасці зафіксаваны ў Полацку ў XI–XVIII стст. Археалагічна даследаваны і найбольш поўна прадстаўлены ювелірныя, кавальскія і касцярэзныя комплексы, зафіксаваны сляды ўсіх асноўных сярэднявекowych і новачасных рамёстваў, якія характарызуюць вытворчую дзейнасць гарадскога насельніцтва Беларусі. Полацк у XI–XVIII стст. з’яўляўся буйным гандлёвым цэнтрам. Значная частка насельніцтва Вялікага і Запалоцкага пасадаў у XI–XIII стст. была задзейнічана ў арганізацыі гандлю. Выразныя сляды гандлёвай дзейнасці пасадскага насельніцтва фіксуюцца па матэрыяльных рэштках у культурных напластаваннях XVI–XVIII стст. У сукупнасці з данымі пісьмовых крыніц магчыма вызначыць ролю Полацка як аднаго з найбуйнейшых гандлёвых цэнтраў на тэрыторыі Беларусі ў XI–XVIII стст.

Такім чынам, асноўным дасягненнем сучаснай гістарычнай навуцы з’яўляецца доказ асноўнага палажэння аб тым, што Полацк – адзін з самых старажытных гарадоў на тэрыторыі Усходняй Еўропы. У XI ст. Полацк па значнаму сацыяльна-эканамічнаму і сацыякультурнаму патэнцыялу (плошча горада складала 180 га*, у горадзе працвіталі шматлікія рамёствы, развіваўся міжнародны гандаль), а таксама па геапалітычным амбіцыям сваіх князёў (Брачыслаў Ізяславіч пашыраў тэрыторыю княства за кошт у тым ліку і спадчынных земляў кіеўскіх князёў (Віцебска, Усвятаў), Усяслаў Брачыславіч пэўны час быў кіеўскім князем) з’яўляўся раўнёй колішняй сталіцы Русі – Ноўгараду і ўплывовым сапернікам Кіеву.

Далейшая роля і значэнне Полацка ў дзяржаватворчых працэсах на тэрыторыі Беларусі перыяду «да Інфлянцкай вайны» і акупацыі горада ў 1563–1579 гг. заставаліся дамінантнымі. Геапалітычныя рэаліі развіцця Полацка ў «пасляінфлянцкі перыяд» ажно да канца XVIII ст. прывялі да замацавання ролі Полацка ў якасці магутнага рэгіянальнага цэнтра Беларускага Падзвіння.

* * *

У юбілейны для Полацка год археалагічны сезон прынёс новыя цікавыя адкрыцці. На тэрыторыі заходняй частцы Запалоцкага пасада, культурны пласт якой датаваны XI в. – першай паловай XII в., упершыню ў Полацку былі адкрыты сляды баярскіх сядзіб. Артэфакты, знойдзеныя падчас раскопак у 2012 г., прадстаўлены шырокім наборам рэчаў: ад прадметаў побыту да дэталей узбраення і высокамастацкіх вырабаў (гл. каляровую уклепку, фота 16–28).

Літаратура

1. Алексеев, Л. В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX–XIII вв. / Л. В. Алексеев. – М. : Наука, 1966. – 296 с. : ил.

* Для параўнання: у XI ст. плошча Кіева складала каля 160 га, а плошча Ноўгарада дасягнула памеру 150 га толькі ў XII ст., калі адбывалася інтэнсіфікацыя павелічэння плошчы гарадоў Старажытнай Русі. Аднак і ў гэты час Полацк уваходзіў у склад самых буйных гарадоў Усходняй Еўропы. Саступаючы па плошчы Кіеву, ён быў раўнёй Галічу і Чарнігаву (плошча кожнага каля 250 га) [8, с. 197].

2. Дук, Д. У. Полацк XVI–XVIII стагоддзяў : нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д. У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2007. – 268 с. : іл.

3. Дук, Д. У. Полацк і палачане (IX–XVIII стст.) / Д. У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 180 с. : [22] арк. іл.

4. Ляўданскі, А. М. Археолёгічныя досьледы ў Полацкай акрузе / А. М. Ляўданскі // Зап. аддз. гуманіт. навук БАН. – Мінск, 1930. – Т. 2, кн. 2 : Працы археолёгічнай камісіі. – С. 172.

5. Полоцк : ист. очерк / АН БССР. Ин-т истории ; редкол.: П. Т. Петриков (отв. ред.) [и др.]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : Наука и техника, 1987. – 320 с.

6. Полоцк : Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О. Н. Левко [и др.] ; редкол.: А. А. Коваленя (гл. ред.) [и др.] ; науч. ред. О. Н. Левко ; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларус. навука, 2012. – 743, [1] с.

7. Тарасаў, С. В. Полацк IX–XVII стст. : гісторыя і тапаграфія / С. В. Тарасаў. – Мінск : Беларус. навука, 1998. – 183 с. : іл.

8. Толочко, П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – Киев : Наук. думка, 1989. – 256 с.

9. Штыхов, Г. В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.) / Г. В. Штыхов. – Минск : Наука и техника, 1975. – 136 с. : ил.

Резюме

Д. В. Дук

Основные достижения археологической науки по изучению Полоцка

В статье на основе обобщения итогов археологического и историко-антропологического изучения Полоцка представлены сведения об этапах развития Полоцка в широком хронологическом контексте с IX по XVIII в. Отмечено основное достижение современной историографии истории Полоцка – доказательство положения о том, что Полоцк является одним из самых древних городов на территории Восточной Европы. В XI в. Полоцк по значительному социально-экономическому и социокультурному потенциалу и по геополитическим амбициям своих князей являлся равней бывшей столице Руси – Новгороду и влиятельным соперником стольному Киеву.

Summary

D. V. Duk

The basic achievements of the archeological studying of Polotsk

The article based on a synthesis of archaeological, historical and anthropological study of Polotsk provides information about the stages of development of Polotsk in broad chronological context – from the IX to XVIII centuries. Noted the main achievement of the modern historiography of history of Polotsk – evidence on the belief that Polotsk is one of the oldest cities in Eastern Europe. In the XI century significant socio-economic and socio-cultural potential of Polotsk and geopolitical ambitions of its princes brought the city to the height of the former capital of Rus' – Novgorod and made it powerful rival of metropolitan city of Kiev.